

Tomasz Potocki*

Problem niestabilności finansowej na przykładzie gospodarstw domowych na obszarach wiejskich

Wstęp

Gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich z powodu zacofania edukacyjnego i dochodowego są szczególnie podatne na ubóstwo¹. Wśród tych gospodarstw znaczącą grupę stanowią gospodarstwa posiadające niskie dochody, żyjące na granicy lub poniżej progu ubóstwa. Szczególnie dla tych gospodarstw i jej członków znacząca część wyborów finansowych może być obciążona dużo wyższym ryzykiem aniżeli dla gospodarstw lepiej sytuowanych finansowo. Wynika to z tego, że każdy niespodziewany wydatek finansowy przy niskich dochodach jest potencjalnym źródłem niestabilności finansowej². Oprócz tego sytuacja finansowa gospodarstw o niskich dochodach powoduje, że nie są one w stanie rozpocząć procesu oszczędzania, bo to także może oznaczać niemożność zaspokojenia potrzeb podstawowych.

Gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich dużo częściej zmagają się z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi (ang. *cope with unexpected financial*

* Tomasz Potocki jest doktorem nauk ekonomicznych, pracownikiem Katedry Polityki Gospodarczej Uniwersytetu Rzeszowskiego.

¹ Zob. GUS, *Obszary wiejskie*, Narodowy Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2013; GUS, *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*; GUS, Warszawa 2013; GUS, *Sytuacja społeczno ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011, zróżnicowanie wieś–miasto*, GUS, Warszawa 2013; GUS, *Ubóstwo w Polsce w świetle badań GUS*, GUS, Warszawa 2013.

² Zob. A.V. Banerjee, E. Duflo, *Poor economics*. Penguin books, London 2011; S. Mullainathan, *Better choices to reduce poverty*, [w:] A.B. Banerjee, R. Benabou, D. Mookherjee (red.), *Understanding poverty*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 379 i n.; S. Mullainathan, *Psychology and Development Economics*, [w:] P. Diamond, H. Vartiainen (red.), *Behavioral Economics and its Applications*, Princeton University Press, Princeton i Oxford 2007, s. 85 i n.; S. Mullainathan, E. Shafir, *Scarcity. The true cost of not having enough*, Penguin books, London 2014; M. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *A behavioral-economics view of poverty*, „American Economic Review” 2004, 94(2), s. 419 i n.; M. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *Behavioral economics and marketing in aid of decision making among the poor*, „Journal of Public Policy & Marketing” 2006, 25, s. 8 i n.

shocks)³, aniżeli gospodarstwa domowe zamieszkujące aglomeracje miejskie⁴. Ponadto, w przypadku gospodarstw domowych o niskim poziomie dochodów na tych obszarach, zarówno poziom wiedzy finansowej, jak również zakres inkluzji finansowej⁵ wciąż pozostają na płytkim poziomie⁶. Oba te czynniki mogą odgrywać znaczącą rolę w skutecznym radzeniu sobie z problemem niestabilności finansowej.

W obliczu przywołanej argumentacji autor stawia następującą tezę badawczą: „Gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich, szczególnie te o niskich dochodach, w sytuacji niestabilności finansowej polegają najczęściej na nieformalnych źródłach finansowych”. Weryfikacja postawionej w artykule tezy zostanie przeprowadzona poprzez analizę strategii radzenia sobie z problemem niestabilności finansowej wśród gospodarstw domowych na obszarach wiejskich o niskich dochodach, na podstawie wyników badań własnych.

Wnioski z badań autora oprócz waloru naukowego mogą mieć także charakter aplikacyjny. Dzięki zrozumieniu strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi, banki i organy nadzoru bankowego są w stanie przebudować lub lepiej dostosować narzędzia i regulacje finansowe do sytuacji finansowej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich. Zwłaszcza, że dyskusja nad słabą adekwatnością obecnie stosowanych narzędzi finansowych dla tej grupy społecznej, stanowi istotny element badań nad finansami gospodarstw domowych na obszarach wiejskich (szczególnie o niskich dochodach)⁷.

Struktura opracowania jest podporządkowana jego celowi. W części pierwszej znajduje się przegląd literatury poświęcony roli stabilności finansowej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich. Część druga daje przegląd metod stosowanych do oceny strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi. Kolejna część zawiera wyniki i wnioski z badań własnych. Zakończenie jest próbą podsumowania badań, jak również zawiera wnioski o charakterze aplikacyjnym.

³ W *Słowniku Poprawnej Polszczyzny* słowo *shocks* w odniesieniu do problematyki finansów tłumaczy się jako wstrząs (A. Markowski, *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 1332).

⁴ R.J. Shiller, *Finance and the Good Society*, Princeton University Press, Princeton i Oxford 2012, s. 139.

⁵ D. Maison wyróżnia dwa zakresy inkluzji: płytki (inkluza finansowa poziomu I i II, tzn. korzystanie jedynie z rachunku bankowego i karty płatniczej) oraz głęboki (inkluza finansowa płytka wraz z poziomem III i IV inkluzji finansowej, tzn. aktywne korzystanie z szerokiej gamy produktów bankowych, także przez Internet. Zob. D. Maison, *Polak w świecie finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013; I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji silver economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.

⁶ Zob. A.V. Banerjee, E. Duflo, *Poor economics...*, *op. cit.*, s. 204. G.A. Akerlof, R.J. Shiller, *Phishing for Phools: The Economics of manipulation and Deception*, Princeton University Press, New York 2015, s. XIII; E. Kempson, V. Perotti, K. Scott, *Measuring financial capability: a new instrument and results from low- and middle-income countries*, Russia Trust Fund, World Bank, New York 2013, s. 15–16, <http://documents.worldbank.org/curated/en/391291468152086725/Main-report> (dostęp: 01.01.2014); J.-L. Dubois, S. Rousseau, *Reinforcing Households' Capabilities as a Way to Reduce Vulnerability and Prevent Poverty in Equitable Terms*, [w:] F. Comim, M. Qizilbash, S. Alkire (red.), *The Capability Approach: Concepts, measures and Applications*. Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 421 i n.

⁷ S. Mullainathan, *Better choices to reduce...*, *op. cit.*, s. 386.

1. Problem niestabilności finansowej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich – przegląd literatury

Badania poświęcone problemowi ubóstwa w Unii Europejskiej coraz częściej koncentrują się na problemach braku stabilności finansowej gospodarstw domowych, pośrednio na zwiększaniu odporności tych gospodarstw na nieoczekiwane wstrząsy finansowe (dochodowe i kredytowe)⁸. Na ważność tej tematyki zwracał uwagę A. Sen, podkreślając, że: „Dostęp i inkluzja finansowa mogą mieć kluczowe znaczenie dla sytuacji ekonomicznej, którą jednostka chce zabezpieczyć (...). Wstrząs kredytowy, przykładowo, może radykalnie naruszyć stabilność ekonomiczną tych, którzy je posiadają”⁹. W podobnym tonie wypowiadał się T. Panek pisząc: „podatność na ubóstwo może wpływać na zachowania, przede wszystkim finansowe, gospodarstw domowych, a tym samym stanowić ważną przesłankę formułowania polityk nakierowanych na przeciwdziałanie ubóstwu”¹⁰. Z tego powodu stabilność finansowa może zmniejszać jego podatność na wstrząsy finansowe, konsekwentnie – podatność na ubóstwo (ang. *vulnerability to poverty*)¹¹. Ch. Arndt i J. Voklert uważają wręcz, że stabilność finansowa powinna zostać dodana do głównych determinant wielowymiarowej analizy ubóstwa gospodarstw domowych w Unii Europejskiej¹².

Wstrząs finansowy drastycznie obniża szanse gospodarstw domowych, aby przezwyciężyć problem ubóstwa, a dodatkowo tym, którym się udało tego dokonać, zagraża ponownym znalezieniem się w jego zasięgu¹³. Problem ten w dużej mierze wynika ze specyfiki obszarów wiejskich, szczególnie peryferyjnych. Cechują się one bowiem największym zakresem przeobrażeń społeczno-ekonomicznych na tle aglomeracji miejskich, które zaszły w ich funkcjonowaniu w ostatnich 25 latach, co wpływa na brak stabilności finansowej gospodarstw domowych¹⁴.

Podnoszenie stabilności finansowej jest pojęciem dużo bardziej obszernym aniżeli tworzenie jedynie oszczędności buforowych lub poszerzanie dostępu do produktów kredytowych. Wynika to z faktu, że jeśli gospodarstwo domowe zamieszkujące obszary wiejskie o niskich dochodach nie może pokryć niespodziewanych i dużych wydatków finansowych, to, niezależnie od tego, jak wysoki ma poziom wiedzy finansowej, bez dostępu do właściwych narzędzi finansowych (możliwości korzy-

⁸ Ch. Arndt, J. Voklert, *A Capability Approach for Official German Poverty and Wealth Reports: Conceptual Background and First Empirical Results*. „IAW Diskussionspapiere” 2007, nr 27, s. 7, econpapers.repec.org/RePEc:iaw:iawdip:27 (dostęp: 05.01.2016).

⁹ A. Sen, *Development As Freedom*, Oxford University Press, Oxford 1999, s. 3.

¹⁰ T. Panek, *Ubóstwo i nierówności społeczne. Teoria i praktyka pomiaru*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2011, s. 157.

¹¹ Por. J.-L. Dubois, S. Rousseau, *Reinforcing Households'...*, *op. cit.*, s. 421 i n.

¹² Ch. Arndt, J. Voklert, *A Capability Approach...*, *op. cit.*

¹³ A. V. Banerjee, E. Duflo, *Poor economics...*, *op. cit.*, s. 134.

¹⁴ Zob. I. Bukraba-Rylska, *Socjologia wsi polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013; M. Drygasa, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2008; J. Wilkin (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2010.

stania z produktów kredytowych) oraz bez istnienia zabezpieczeń finansowych (możliwości korzystania z oszczędności buforowych), jak również bez właściwych umiejętności finansowych, nie będzie mogło poradzić sobie z wstrząsami finansowymi. Konsekwentnie wymagany zakres do analizy stabilności finansowej staje się znacznie szerszym pojęciem od poziomu dochodu netto i zakresu inkluzji finansowej danego gospodarstwa domowego¹⁵. Obejmuje on także umiejętności radzenia sobie członków tych gospodarstw domowych z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi (ang. *capacity to cope*), których nie są w stanie pokryć z bieżących dochodów, jak również ze zbyt niskiego poziomu oszczędności buforowych¹⁶.

Niestety, w przypadku gospodarstw domowych na obszarach wiejskich pomoc państwa i instytucji finansowych, której celem jest podniesienie dochodów gospodarstw domowych (np. poprzez pomoc socjalną) oraz pogłębianie zakresu inkluzji finansowej (np. poprzez zwiększony dostęp do usług finansowych) może być niewystarczająca. Wynika to z przynajmniej trzech barier, które mogą utrudniać efektywność oddziaływania tych rozwiązań instytucjonalnych.

Po pierwsze, gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich bardzo często polegają na nieformalnych źródłach finansowania, korzystając z pomocy rodziny, najbliższych znajomych, ewentualnie z ofert instytucji parabankowych. Popularność tej formy pomocy może wynikać z uproszczenia procesu kredytowania, dostosowania przekazu do potrzeb gospodarstw domowych, jak również być spowodowana wygodą i szybkością dostępu do środków finansowych. Niestety, rosnący popyt na te usługi prowadzi do sytuacji, w której wzrost popytu na pożyczki wśród tych gospodarstw powoduje, że stają się one jeszcze droższe. Powoduje to – jak wskazują V. Banerjee i E. Duflo – tworzenie się tzw. efektu mnożnikowego, czyli sytuacji, w której rosnące stopy procentowe pożyczki wymuszają na instytucji parabankowej jeszcze wyższe koszty operacyjne monitorowania jej spłacalności, a to z kolei prowadzi do jeszcze wyższych stóp procentowych¹⁷. Z drugiej strony rosnąca częstotliwość korzystania z ofert instytucji parabankowych może stanowić dodatkową barierę dostępu do bankowych źródeł finansowania. R. Shiller wskazuje na ten problem, pisząc: „Niepiśmienny farmer z odległej, małej miejscowości odczuwa duży dyskomfort, wchodząc do oddziału bankowego w dużym mieście. Stanowi to dużą barierę w dostępie do kapitału, a literatura przedmiotu pokazuje znaczące różnice w kosztach kredytu ponoszonych przez takie osoby, w zależności od regionu i kategorii produktu”¹⁸. Poczucie wstydu wynikające z niezrozumienia języka finansowego, brak chęci zrozumienia potrzeb gospodarstwa domowego na obszarach wiejskich przez pracowników banków powodują, że członkowie tych gospodarstw mogą nie ufać bankom i mogą woleć korzystać z nieformalnych lub niebankowych źródeł finansowania.

¹⁵ Por. A. Sen, *The Idea of Justice*. Penguin Books, London 2009; W. Adams, L. Einav, J. Levin, *Liquidity Constraints and Imperfect Information in Subprime Lending*, „American Economic Review” 2009, 99(1), s. 49 i n.; A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially fragile households: evidence and implications*, „NBER Working Paper” 2011, nr 17072, www.nber.org/papers/17072 (dostęp: 11.02.2017), s. 7.

¹⁶ Zob. A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially...*, *op. cit.*

¹⁷ V. Banerjee, E. Duflo, *Poor economics...*, *op. cit.*, s. 160–163.

¹⁸ R.J. Shiller, *Finance and the Good...*, *op. cit.*, s. 5.

Po drugie, gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich mają duży problem z kumulacją oszczędności buforowych. Jest to zjawisko, które przez wiele lat było uznawane przez badaczy za „anomalię”¹⁹. Rozszerzenie zakresu determinant wpływających na procesy oszczędzania, szczególnie na te o charakterze psychologicznym i instytucjonalnym, pozwala lepiej zrozumieć akt oszczędzania. Pokazują to prowadzone w Polsce badania S. Białowąsa, którego model konfirmacyjny zachowań oszczędnościowych składa się głównie z takich komponentów psychologicznych, jak: wstrzeźliwość, motywacja, przekonanie, optymizm, kontrola, a także wiedza²⁰. Jak wskazują Bertrand i inni, brak oszczędności wśród gospodarstw na obszarach wiejskich jest ściśle związany z problemem samokontroli i brakiem motywacji do oszczędzania²¹. Przykładowo, nawet jeśli te gospodarstwa domowe mają dostęp do buforowych produktów oszczędnościowych, będących jednym z ważniejszych sposobów stabilizacji finansów i zmniejszenia podatności na ubóstwo, to nie będą z nich korzystać, nie widząc szybkich efektów oszczędzania²². Wynika to z dominującej w społeczeństwach wiejskich tzw. krótkowzroczności czasowej, czyli orientacji na to, co dzieje się tu i teraz, a nie na to, co będzie w nawet niedalekiej przyszłości²³.

Po trzecie, gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich nie mają wielu bodźców instytucjonalnych, aby oszczędzać. Jak pisał J. Elster: „jeśli ludzie nie mają motywacji, to nie mogą być motywowani, aby ją zdobywać”²⁴. Przykładem jest tutaj edukacja dzieci, uznawana za jeden z bardziej efektywnych sposobów wydostania się z ubóstwa²⁵. Jeśli nawet gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich mają dostęp do powszechnej edukacji, to nie będą cenić jej wpływu, nie widząc szybkich efektów, jakie ona przyniesie ich członkom²⁶. Trudno winić członków tych gospodarstw za ten sposób myślenia. Wybory finansowe tych gospodarstw domowych często podejmowane są na podstawie tego, co dla jej członków ma sens w danym momencie. W powyższym przykładzie właściwym rozwiązaniem byłaby osoba w gospodarstwie domowym, która by otrzymywała stałe wynagrodzenie, zamiast przez kolejne lata być na utrzymaniu rodziny²⁷.

¹⁹ S.G. Beverly, M. Sherraden, *Institutional determinants of saving: implications for low-income households and public policy*, „Journal of Socio-Economics” 1999, 28, s. 463.

²⁰ S. Białowąs, *Zachowania oszczędnościowe w polskich gospodarstwach domowych. Postawy, determinanty, model*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2013, s. 119; por. z: J. Harasim (red.), *Oszczędzanie i inwestowanie indywidualne w Polsce*, PTE, Katowice 2007.

²¹ M. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *Behavioral economics...*, *op. cit.*, s. 15.

²² Por. S. Mullainathan, *Psychology and Development...*, *op. cit.*, s. 85 i n.; A.V. Banerjee, S. Mullainathan, *The Shape of Temptation: Implications for the Economic Lives of the Poor*, „NBER Working Paper” 2010, nr 15973, <http://www.nber.org/papers/w15973> (dostęp: 03.07.2014).

²³ J. Kochanowicz, S. Mandera, M. Marody, *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, Instytut Spraw Publicznych PAN, Warszawa 2007, s. 37.

²⁴ J. Elster, *Ulysses Unbound*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 28.

²⁵ A. Sen, *Development As...*, *op. cit.*

²⁶ Por. A.V. Banerjee, S. Mullainathan, *The Shape of Temptation...*, *op. cit.*; P. Anand, S. Lea, *The psychology and behavioural economics of poverty*, „Journal of Economic Psychology” 2011, 32, s. 284–293.

²⁷ Zob. A. Sen. *Rationality and freedom*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–London 2002, s. 47; por.: M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, Instytut Spraw Publicznych PAN, Warszawa 2008; J. Elster, *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationali-*

2. Metody oceny strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi – przegląd literatury

W badaniach poświęconych problematyce finansów gospodarstw domowych coraz częściej rozszerza się listę determinant mogących mieć wpływ na wybory finansowe dokonywane przez jej członków. Wynika to z faktu, że badania oparte jedynie na determinantach o charakterze ekonomicznym i demograficznym (jak dochód, wiek, wykształcenie, struktura gospodarstwa domowego, miejsce zamieszkania) w niewystarczający sposób wyjaśniają wybory finansowe członków tych gospodarstw²⁸. Badacze poszukują innych determinant, szczególnie wywodzących się z psychologii, socjologii i antropologii, poprzez analizę tzw. determinant pozaekonomicznych, które C. Bywalec definiuje jako determinanty kulturowe, czyli: „takie czynniki, które mają – w sensie socjologicznym – genezę kulturową”²⁹. Z tego powodu rośnie rola badań poświęconych nowym determinantom wyborów finansowych (m.in. wiedzy finansowej, umiejętnościom finansowym, aktywności na rynkach finansowych, odporności na wstrząsy finansowe, potencjałowi finansowemu, czy też postawom finansowym), zwanych łącznie świadomością finansową, ewentualnie zdolnościami finansowymi, jak również często wiedzą finansową (ang. *financial capabilities*)³⁰.

Większość z przedstawionych tu determinant wyborów finansowych nie jest analizowana w najbardziej popularnych w Polsce badaniach panelowych (przykładowo: *Diagnoza Społeczna; Badanie kondycji i budżetów gospodarstw domowych; Badanie nastrojów ekonomicznych ludności*). Zmusza to badaczy do budowania własnych narzędzi badawczych lub wykorzystywania narzędzi utworzonych przez zagranicznych badaczy. W przypadku oceny strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi sytuacja jest korzystna, ponieważ istnieją powszechnie uznane i zaakceptowane narzędzia ich pomiaru³¹. Należy podkreślić, że ocena spo-

ty, Cambridge University Press, Cambridge 1983; J. Elster, *Reason and Rationality*, Princeton University Press, Princeton 2009.

²⁸ Zob. S.G. Beverly, M. Sherraden, *Institutional determinants...*, *op. cit.*, s. 457 i n.; M. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *A behavioral-economics...*, *op. cit.*, s. 419 i n.; M. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *Behavioral economics...*, *op. cit.*, s. 8 i n.

²⁹ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 119.

³⁰ Zob. S. Flejterski, *Świadomość ekonomiczna i społeczna jako determinanta kondycji ekonomicznej gospodarstw domowych na tle badań (wtórnych i pierwotnych)*, [w:] B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008, s. 92 i n.; M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Edukacja i świadomość finansowa*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2011; I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa...*, *op. cit.*; M. Zdąnowska, *Financial capability – zdolność zarządzania finansami osobistymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2012, nr 680, „Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” nr 21, s. 251 i n.

³¹ Zob.: E. Kempson, S. Collard, N. Moore, *Measuring Financial Capability: An Exploratory Study*. „Consumer Research Report” 2005, 37. Financial Services Authority, London 2005, www.pfrc.bris.ac.uk/...research/Reports/Fincap_baseline_results_06.pdf (dostęp: 01.01.2013); FSA and BSA (Financial Services Authority and Basic Skills Agency), *Adult Financial Capability Framework*. Government of the United Kingdom, London 2002, <https://www.bris.ac.uk/geography/research/pfrc/> (dostęp:

sobów radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi jest jedynie składową, aczkolwiek integralną, badań poświęconych znacznie szerszemu zagadnieniu, zwanemu świadomością finansową. Zatem w pierwszej kolejności można skorzystać z tych narzędzi badawczych, a następnie dokonywać ich adaptacji kulturowej w zależności od doboru próby badawczej.

Dokonując krytycznego przeglądu stosowanych metod oceny strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi, należy podkreślić, że pomiaru najczęściej dokonuje się na poziomie indywidualnym. Rekomendowana jest jednostka, która odpowiada za finanse w gospodarstwie domowym. Badanie przeprowadza się na podstawie kwestionariusza wywiadu lub ewentualnie kwestionariusza ankiety. Jeden z pierwszych sposobów oceny radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi został zrealizowany w badaniach brytyjskich oraz amerykańskich (w obu przypadkach metodyki stosowane przez autorów kwestionariusza różniły się). W przypadku Wielkiej Brytanii był to wynik wielu wstępnie powadzonych konsultacji społecznych, a także licznych badań jakościowych (fokusowych i eksperckich)³², a badanie właściwe zostało przeprowadzone pod nazwą *Survey of Financial Capability* w 2006 roku. Inne kraje w większości przypadków zaadaptowały i częściowo zmodyfikowały przyjętą w Wielkiej Brytanii metodykę (np. w Kanadzie *Canadian Financial Capability Survey* czy w Nowej Zelandii *Financial Knowledge Survey*). Natomiast metodyka przygotowana przez A. Lusardi i in. w Stanach Zjednoczonych została między innymi wykorzystana w Australii. W Polsce do tej pory badania oparte na takich założeniach metodycznych nie były prowadzone. Należy podkreślić, że w badaniach *Diagnoza Społeczna* znajduje się pytanie dotyczące działań, jakie podejmuje gospodarstwo domowe w przypadku niemożności zaspokojenia bieżących potrzeb z obecnego dochodu gospodarstwa domowego. Nie ma jednak określenia wartości tej luki finansowej, ewentualnie nieoczekiwanego wydatku, jak również brak innych pytań mierzących szczególnie poziom wiedzy i wybranych umiejętności finansowych znacznie redukuje możliwości wykorzystania tego materiału badawczego. Z kolei te ostatnie (głównie pytania badające poziom wiedzy i umiejętności finansowych) wykorzystywano głównie w kontekście badań kwestionariuszowych określających poziom wykluczenia finansowego, głównych determinant zagrożenia bankrutstwem finansowym, oceny zachowań oszczędnościowych lub nastawienia do obrotu bezgotówkowego³³.

01.02.2015) dla Wielkiej Brytanii; A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially fragile...*, op. cit. dla Stanów Zjednoczonych; S. Arrowsmith, J. Pignal, *Initial Findings from the 2009 Canadian Financial Capability Survey*, „Research Paper Task Force on Financial Literacy” 2010, <http://financialliteracyincanada.com> (dostęp 01.10.2014:) dla Kanady; Colmar Brunton, *ANZ-Retirement Commission Financial Knowledge Survey*. Research Report Prepared for the (New Zealand) Retirement Commission, Colmar Brunton, Auckland and Wellington 2006, <https://www.cffc.org.nz/assets/Documents/FKS-2006-Financial-Knowledge-Survey-Summary-2006.pdf> (dostęp: 03.07.2014) dla Nowej Zelandii.

³² E. Kempson, S. Collard, N. Moore, *Measuring Financial Capability...*, op. cit.; Financial Services Authority, London 2005, s. 5, www.pfrc.bris.ac.uk/...research/Reports/Fincap_baseline_results_06.pdf (dostęp: 01.01.2013).

³³ Por. M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Edukacja i świadomości...*, op. cit.; T. Koźliński, *Porównanie wyników badań ubankowienia Polaków przeprowadzonych przez NBP w 2006 i 2009 r.*, Narodowy Bank Polski, War-

Z badań światowych uwzględniających pytania oceniające sposoby radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi w większości wykorzystano losowy dobór próby z najczęstszą liczbą 1000 osób (w 11 z 17 analizowanych przypadków), a w pozostałych przypadkach stosowano dobór celowy kwotowy, gdzie kryterium doboru stanowiło głównie miejsce zamieszkania³⁴. W takim przypadku minimalna liczba osób rekomendowana przez brytyjskich badaczy zajmujących się tym tematem wynosi 300 osób³⁵. Jednakże, jak wskazują eksperci z Banku Światowego, istnieją znaczące różnice w wielkości próby będącej przedmiotem badania (głównie jako wynik przyjętej metodologii badań jakościowych), tzn. od 32 osób do 22 000 osób³⁶. Należy podkreślić, że w badaniach polskich najczęściej dobór ma charakter kwotowy, rzadziej losowy i oscyluje w granicach pomiędzy 500 a 1000 osób.

Na podstawie powyższych wniosków z krytycznego przeglądu metod oceny radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi oraz krytycznego przeglądu metod opisanych w załączniku nr 1, autor zdecydował się na wykorzystanie pytań z kwestionariusza wywiadu, stosowanego w badaniach kanadyjskich³⁷. Wynika to z faktu, że w badaniach amerykańskich opisanych przez A. Lusardi i in. ocenę skuteczności radzenia sobie z wstrząsami finansowymi oparto tylko na jednym pytaniu, ale za to uwzględniono listę czternastu strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi, z których respondent mógł wybrać preferowany sposób³⁸. W badaniach brytyjskich stosuje się pięć pytań, ale należy podkreślić, że

szawa 2009, https://www.nbp.pl/.../ubankowienie_polakow.pdf (dostęp: 01.10.2014); T. Koźliński, *Zwyczajne płatnicze Polaków*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2013, https://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczajne_platnicze/zwyczajne_platnicze_Polakow.pdf (dostęp: 01.10.2014); B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008; S. Smyczek, *Modele zachowań konsumentów na rynku usług finansowych*, AE w Katowicach, Katowice, 2007; S. Smyczek, *Nowe trendy w zachowaniach konsumentów na rynkach finansowych*, Wydawnictwo Placet, Warszawa 2013; D. Maison, *Polak w świecie...*, op. cit.; M. Maciejasz-Świątkiewicz, *Wykluczenie finansowe i narzędzia jego ograniczania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2013; E. Bogacka-Kisiel (red.), *Finanse osobiste. Zachowania, Produkty, Strategie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012; P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion in Poland*. National Survey, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2007; P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2, s. 5 i n.

³⁴ Por. E. Kempson, *Framework for the Development of Financial Literacy Baseline Surveys: A First International Comparative Analysis*, „OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions” 2009, nr 1, OECD Publishing, s. 17–18, www.oecd.org/dataoecd/4/29/45153314.pdf (dostęp: 01.12.2014); A. Atkinson, F.-A. Messy, *Assessing Financial Literacy in 12 Countries An OECD Pilot Exercise*, „Netspar Discussion Papers”, 01/2011, OECD Financial Affairs Division, Paris 2011, s. 7; Netspar Discussion Paper No. 01/2011-014 (dostęp: 15.03.2015). The World Bank, *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion*. Washington 2014, s. 42, <https://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTGLOBALFINREPORT/0,,contentMDK:23489619~pagePK:64168182~piPK:64168060~theSitePK:8816097,00.html> (dostęp: 01.12.2014).

³⁵ E. Kempson. *Framework for the Development...*, op. cit.

³⁶ The World Bank, *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion*. Washington 2014, s. 40, <https://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTGLOBALFINREPORT/0,,contentMDK:23489619~pagePK:64168182~piPK:64168060~theSitePK:8816097,00.html> (dostęp: 01.12.2014).

³⁷ S. Arrowsmith, J. Pignal, *Initial Findings...*, op. cit.

³⁸ Badanie oparte na metodyce autorów zostało przeprowadzone w trzynastu krajach w ramach badania *TNS Global Economic Crisis Survey*.

pytanie drugie i trzecie zadaje się tylko wówczas, gdy sytuacja kryzysowa miała miejsce. Może się zatem okazać, że respondent udzieli odpowiedzi jedynie na trzy pytania. Pozostałe pytania są zbliżone do tych zadawanych w badaniach kanadyjskich, ale, w opinii autora, bez wskazania kwot dla nieoczekiwanych wydatków bardzo trudno prowadzić wnioskowanie statystyczne. Wskazanych wad pozbawiona jest właśnie metoda stosowana w badaniach kanadyjskich. Zgodnie z jej założeniami respondentom zadaje się trzy pytania, pierwsze bez wskazania konkretnej kwoty nagłego wydatku, drugie z wartością 500 CAD, trzecie z wartością 5 000 CAD. Autor zmodyfikował kwoty stosowane w badaniach kanadyjskich odpowiednio do 1 500 zł i 15 000 zł. Stosowane kwoty odpowiadają średnio jednomiesięcznym i dziesięciomiesięcznym dochodom netto analizowanych osób w próbie badawczej. Ponadto różnicowanie kwoty w pytaniach pozwoliło zaobserwować wiele ciekawych współzależności, które są przedmiotem analizy w dalszej części artykułu.

Badanie przeprowadzono w 2015 roku. Pomiar miał charakter pierwotny, sondaż pośredni – pocztowy. Spośród 500 ankiet, które przekazano 50 studentom Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego zamieszkującym tereny wiejskie, wypełnionych zostało 336 (zwrot na poziomie 67,2%)³⁹. Obszary wiejskie, z których pochodzili ankietowani, znajdowały się w województwie podkarpackim. Dobór miał charakter kwotowy. Do rekrutacji ankietowanych wykorzystano metodę kuli śnieżnej (z ang. *snowball sampling*). Ponadto, żeby ograniczyć możliwość obciążenia badanej populacji, każdy ze studentów mógł redystrybuować nie więcej niż 10 ankiet. Należy także podkreślić, że miejsce pochodzenia i zamieszkania (gmina wiejska) stanowiły tutaj kryterium wspólne i konieczne zarazem. Tak ustalone kryterium pozwoliło znacząco ograniczyć w danej próbie badawczej osoby, które przez większość życia zamieszkiwały aglomeracje miejskie i w ramach procesów migracji wyprowadziły się na wieś.

Wybór województwa podkarpackiego został podyktowany jego peryferyjnym położeniem geograficznym, jednym z najniższych poziomów rozwoju społeczno-ekonomicznego w Unii Europejskiej. Ponadto, województwo to charakteryzuje się wysokim odsetkiem terenów wiejskich i rolniczych, konsekwentnie wysokim odsetkiem mieszkańców terenów wiejskich, bardzo niskim poziomem wynagrodzenia, stopniem wykształcenia, a także wysokim poziomem strukturalnego bezrobocia i dużym odsetkiem ludności korzystających z pomocy społecznej⁴⁰.

³⁹ Por. M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Edukacja i świadomość...*, op. cit.

⁴⁰ Zob. A. Czudec, *Strukturalne i przestrzenne uwarunkowania rozwoju podkarpackiego rolnictwa*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013; A. Czudec, *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.

3. Wyniki badań własnych

Analiza wyników składała się z trzech etapów. W pierwszym autor dokonał analizy wyników dla poszczególnych pytań opisujących strategię radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi. Następnie podobną analizę przeprowadzono dla poszczególnych kategorii kohort analizowanego zbioru populacji. Ostatni etap obejmował analizę współzależności pomiędzy strategiami radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi a zestawem cech demograficznych, jak również wybranymi postawami i skutkami dokonanych wyborów finansowych.

3.1. Analiza strategii radzenia sobie z wstrząsami finansowymi

Tabela 1 prezentuje odpowiedzi respondentów dla poszczególnych strategii radzenia sobie ze wstrząsami finansowymi.

Tabela 1. Procentowy udział odpowiedzi z poszczególnych pytań opisujących reakcję na wstrząsy finansowe

Pytanie	Liczba	Procent ważnych
1. Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? (5 najczęstszych odpowiedzi)		
Nigdy nie brakuje mi gotówki	112	33,333
Pożyczam od rodziny i przyjaciół	65	19,345
Ograniczam wydatki	64	19,047
Korzystam z oszczędności	35	10,416
Korzystam z kredytu/debetu w koncie	14	4,1666
2. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 1 500 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? (5 najczęstszych odpowiedzi)		
Korzystam z oszczędności	127	37,797
Pożyczam od rodziny i przyjaciół	94	27,976
Korzystam z ofert banków i biorę kredyt	24	7,142
Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku	23	6,845
Korzystam z kredytu/debetu w koncie	12	3,571

Tabela 1 - cd.

Pytanie	Liczba	Procent ważnych
3. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 15 000 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? (5 najczęstszych odpowiedzi)		
Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku	99	29,464
Korzystam z ofert banków i biorę kredyt	71	21,130
Pożyczam od rodziny i przyjaciół	61	18,154
Korzystam z oszczędności	33	9,821
Korzystam z kredytu/debetu w koncie	13	3,869

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania kwestionariuszowego.

W pierwszej kolejności autor dokonał oceny najczęstszych strategii wybieranych przez respondowanych w trzech wariantach wstrząsu finansowego. W pierwszym przypadku (brak wskazanej kwoty) znacząca część respondentów deklaruje, że „Nigdy nie brakuje im gotówki” (112 osób, 33,33% próby). Jeśli jednak wybierają już jakąś strategię, to są to te, które należy uznać, jak wskazuje się w literaturze zachodniej, za najbardziej pożądane (ang. *desirable*) („Pożyczam od rodziny i przyjaciół” i „Ograniczam wydatki”, odpowiednio: 65 i 64 osoby, 19,34%, 19,04% próby). Obraz ten ulega pewnym zmianom, gdy wydatek zostaje określony i wynosi 1 500 złotych. Okazuje się bowiem, że odpowiedzi zdominowane są przez dwie strategie: „Korzystam z oszczędności” (127 osób, 43,58% próby) oraz „Pożyczam od rodziny i przyjaciół” (97 osób, 27,97% próby). Poza tym w grupie pięciu najczęstszych odpowiedzi zaczynają pojawiać się odpowiedzi: „Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku” (23 osoby, 6,84%), jak również korzystanie z obcych źródeł finansowania, głównie poprzez zaciąganie zobowiązań kredytowych (24 osoby, 7,14%).

Wyniki uzyskane przez autora mają częściowe potwierdzenie w innych badaniach. Przykładowo, A. Lusardi i in. wskazali, że we wszystkich ośmiu analizowanych krajach strategia „Korzystam z oszczędności” była wymieniana najczęściej (od procentowej liczności wskazań 49,2 w Portugalii do 88,8 w Holandii), natomiast strategia „Pożyczam od rodziny i przyjaciół” była drugą najczęściej wskazywaną (od procentowej liczności wskazań 10,3 w Holandii do 35,9 w Niemczech)⁴¹. Dane te są zgodne z wynikami badań autora. Mają także częściowe potwierdzenie w odpowiedziach gospodarstw domowych badanych w ramach badania *Diagnoza Społeczna*. Z analiz autora wynika, że gospodarstwa domowe, które najtrudniej radzą sobie z obecną sytuacją dochodową, najczęściej wskazują na tzw. „metody bezkosztowe”, tzn. ograniczanie potrzeb (89,3% i 90% spośród gospodarstw domowych wskazujących na „wielkie trudności” oraz „trudności”

⁴¹ A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially fragile...*, op. cit., s. 47.

w wiązaniu „końca z końcem”), korzystanie z pomocy krewnych (odpowiednio: 42,6% i 28,2%). W bardzo niewielkim stopniu korzystają natomiast z oszczędności (odpowiednio: 8,7% i 16,7%). Korzystanie z pomocy rodziny lub najbliższych przyjaciół jest strategią, która spotykana jest w literaturze niezależnie od tego w jakim kraju przeprowadza się⁴². Ponadto, jak wskazują A. Boersch-Supan i A. Lusardi, poleganie na nieformalnych sposobach pożyczania pieniędzy może całkowicie zastąpić strategię tworzenia oszczędności buforowych⁴³.

Wracając do wyników badań autora, należy podkreślić, że najważniejszą odpowiedź dotyczącą poziomu stabilności finansowej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich można uzyskać dopiero podczas analizy odpowiedzi na trzecie pytanie (kwota nieoczekiwanego wydatku wynosi 15 000 zł). Najczęstszą odpowiedzią jest bowiem: „Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku” (99 osób, 29,46% próby). Wynika z niej, że pomimo dużej, deklarowanej odpowiedzialności w poprzednich odpowiedziach, poziom zabezpieczeń finansowych (oszczędności buforowych) jest dość niski i ‘zmusza’ respondentów do szukania w pierwszej kolejności wsparcia finansowego w bankach (71, osób, 21,13% próby), a dopiero w drugiej kolejności u rodziny i przyjaciół (61 osób, 18,15%). Dane te także pokrywają się z wynikami A. Lusardi i in., którzy wskazali, że prawie 25% badanej populacji nie jest w stanie pokryć wydatku w wysokości 2 000 USD, a więc znacznie niższego aniżeli ten wskazany przez autora niniejszego artykułu⁴⁴.

Analiza tabel liczości pokazuje nam, że pomimo chęci pozostania odpowiedzialnym, w wielu przypadkach gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich nie są w stanie tego zrealizować przy większych wydatkach finansowych. Ma to potwierdzenie w medianie odpowiedzi dla poszczególnych pytań (pogrubionych w tabeli 1). W pierwszym pytaniu medianą odpowiedzi „Pożyczam od przyjaciół i rodziny”, a w dwóch kolejnych „Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku”.

Normatywnie, najlepszym sposobem zabezpieczenia się przed takimi sytuacjami byłoby tworzenie oszczędności buforowych, zgodnie z założeniami piramidy potrzeb finansowych Linquista⁴⁵. Okazuje się jednak, że brak tworzenia oszczędności buforowych w przypadku polegania na dochodach rodziny i najbliższego otoczenia społecznego odgrywa w tych gospodarstwach znaczącą rolę⁴⁶. S. Bertrand i in. piszą: „(...) badania etnograficzne biednych wskazują, że inne czynniki ograniczające oszczędzanie odgrywają znaczącą rolę, przykładowo, przyjmując formę pomocy oferowaną najbliższej rodzinie i znajomym, bardzo często znajdującym się

⁴² Zob. przegląd w: A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially..., op. cit.*, s. 6–7.

⁴³ A. Boersch-Supan, A. Lusardi, *Saving: A Cross-National Perspective*, [w:] A. Boersch-Supan (red.), *Life-Cycle Savings and Public Policy: A Cross-National Study in Six Countries*, Academic Press, New York, s. 1–32.

⁴⁴ A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially..., op. cit.*, s. 11.

⁴⁵ Zob. S. Owsiak, *Podstawy nauki finansów*, PWE, Warszawa 2002; J. Harasim (red.), *Oszczędzanie i inwestowanie..., op. cit.*; M. Rószkiewicz, *Słottonność Polaków do oszczędzania w świetle finansów behawioralnych*, „*Ekonomista*” 2004, (5), s. 675 i n.

⁴⁶ Problem braku oszczędzania przez ubogie gospodarstwa domowe, przez wiele lat uznawany był przez badaczy, jako „anomalia” i nie poświęcano mu zbyt wiele uwagi.

w tarapatach finansowych (...)”⁴⁷. Świadomość możliwości pożyczania małych sum od najbliższych powoduje, że oszczędzanie buforowe może tracić sens wśród gospodarstw domowych na obszarach wiejskich. Innym wyjaśnieniem tej sytuacji może być propozycja A. Deatona wskazująca na tzw. oszczędzanie z wysoką częstotliwością (ang. *high frequency savings*) w gospodarstwach domowych o niskich dochodach⁴⁸. W jego opinii takie gospodarstwa dokonują wielu wyborów finansowych skutkujących oszczędzaniem, ale są one przygotowywane na jakiś konkretny cel, który dodatkowo ma bardzo krótki horyzont czasowy. W ten sposób wygładzana jest konsumpcja w krótkim okresie. W ramach tego podejścia fakt niemożności poradzenia sobie z nieoczekiwanym wstrząsem finansowym może wynikać albo z tego powodu, że środki są przeznaczone na inny ważniejszy cel, albo z ilości wstrząsów, z którymi musi radzić sobie to gospodarstwo, albo jeszcze dlatego, że w danym momencie gospodarstwo to „skonsumowało” te oszczędności na pokrycie ostatniego wstrząsu finansowego.

Wracając do wyników badań, w przypadku pojawiających się większych wydatków (częstość odpowiedzi na pytanie 3 w tabeli 1) może „zmuszać” takie osoby do zaciągania zobowiązań wykorzystując bankowe narzędzia finansowe. Należy także wskazać, że żadna osoba nie wskazała instytucji parabankowej jako potencjalnego źródła pokrycia nieoczekiwanego wydatku (zarówno dla kwoty 1 500 zł, jak i 15 000 zł). Przykładowo, w badaniach A. Lusardi i in. taką formę radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi preferowało, w zależności od kraju, 0,5% respondentów w Holandii do 10,8% respondentów w Stanach Zjednoczonych⁴⁹. Może zatem argumentować, że gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich wcale nie chcą korzystać z ofert instytucji parabankowych, ale w przypadku, gdy nie mogą uzyskać kredytu w instytucji bankowej, mogą nie mieć innego wyjścia. Może to także oznaczać, że badane gospodarstwa nie mają umiejętności pozwalających jej członkom na rozróżnienie instytucji bankowej od instytucji parabankowej. Ten wątek wymaga zatem dalszych badań.

3.2. Rola wiedzy finansowej w wyborze strategii radzenia sobie z wstrząsami finansowymi

Pełniejszy obraz sytuacji można uzyskać analizując statystyki opisowe z uwzględnieniem zmiennej grupującej, tj. wiedzy finansowej (zob. tabela 2), korelaty pomiędzy strategiami finansowymi (por. tabela 3), jak również wybranymi cechami demograficznymi (por. tabela 4). Aby przeprowadzić niniejszą analizę, odpowiedzi respondentów zostały uporządkowane od strategii najmniej pożądanых (przykładowo: pożyczam pieniądze w instytucjach parabankowych, sprzedaję posiadane

⁴⁷ S. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *Behavioral economics...*, op. cit., s. 15.

⁴⁸ A. Deaton, *Saving and Liquidity Constraints*, „Econometrica” 1991, 59, s. 1221–1248; por. z A. Deaton, *Understanding Consumption*, Oxford University Press, Oxford 1992.

⁴⁹ A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially fragile...*, op. cit., s. 46.

dobra, m.in. dom, ziemię), do najbardziej odpowiedzialnych (ograniczam wydatki, pożyczam od rodziny i przyjaciół, jak również korzystam z oszczędności).

W tabeli 2 przedstawiono statystyki opisowe dla trzech analizowanych wcześniej pytań, ale z uwzględnieniem zmiennej grupującej (poziomu wiedzy finansowej). Respondenci zostali podzieleni na dwie grupy medianą odpowiedzi w teście wiedzy finansowej. Z analizy mediany odpowiedzi widać wyraźne różnice w strategiach radzenia sobie ze wstrząsami finansowymi wśród członków gospodarstw domowych o wysokim poziomie wiedzy względem badanej próby a tymi, którzy poziom wiedzy mają poniżej przeciętnej, dla drugiego i trzeciego pytania (w pierwszym mediana jest taka sama: „Pożyczam od przyjaciół i rodziny”). Osoby mające taką wiedzę deklarowały przeciętnie dla drugiego pytania: „Korzystam z oszczędności”, a dla trzeciego „Korzystam z ofert banków i biorę kredyt”. Natomiast osoby o niskim poziomie wiedzy finansowej w drugim i trzecim przypadku wybierały odpowiedź „Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku”. Zatem, jak pokazują wyniki badań zagranicznych⁵⁰ oraz polskich⁵¹, stopień wiedzy finansowej, obok poziomu dochodu i oszczędności, może znacząco wpływać na wybór strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi, i pośrednio na poziom stabilności finansowej gospodarstwa domowego. Argumentacja ta ma potwierdzenie w badaniach A. Lusardi i in., którzy wskazali, że im wyższy poziom wiedzy finansowej, tym większe o 10% szanse na radzenie sobie z nieoczekiwanymi szokami finansowymi⁵².

Patrząc na ten problem od strony sektora bankowego, ta sytuacja może wzmacniać w pracowniku banku pokusę nadużycia, ze względu na wyraźną lukę wiedzy pomiędzy stronami. G. Akerlof i R. Shiller wprowadzili dla takiej sytuacji pojęcie *phishing for phools*, wywodzące się z terminologii informatycznej, czyli sytuacji, w której „manipuluje [z ang. *phish* – przypis autora] się niedoinformowanym odbiorcą [z ang. *phool* – przypis autora], aby zrobić to, co jest w interesie manipulującego, a nie w interesie klienta. Odbiorcą manipulacji jest osoba, która ze względu na aspekty informacyjne i psychologiczne została z sukcesem zmanipulowana”⁵³.

⁵⁰ Zob. A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially fragile...*, op. cit., s. 14.

⁵¹ Zob. B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008.

⁵² A. Lusardi, D.L. Schneider, P. Tufano, *Financially fragile...*, op. cit., s. 11.

⁵³ Zob. G.A. Akerlof, R.J., Shiller, *Phishing for Phools: The Economics of manipulation and Deception*, Princeton University Press, New York 2015.

Tabela 2. Statystyki opisowe dla sposobów radzenia sobie z wstrząsami finansowymi ze względu na zmienną grupującą wiedzę finansową

Zmienne demograficzne	1. Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?	2. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 1 500 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?	3. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 15 000 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?	Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?	Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 1 500 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?	Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 15 000 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?
Poziom wiedzy finansowej	Ponadprzeciętny	Ponadprzeciętny	Ponadprzeciętny	Mniej niż przeciętny	Mniej niż przeciętny	Mniej niż przeciętny
Ważne	166	162	158	146	130	131
Średnia	4,903	4,037	3,303	4,712	3,546	3,641
Mediana	6,000	6,000	3,000	6,000	4,000	4,000
Minimum	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Maksimum	8,000	8,000	8,000	8,000	8,000	8,000
Dolny Kwartył (25)	3,000	1,000	2,000	2,000	1,000	3,000
Górny Kwartył (75)	7,000	6,000	4,000	7,000	6,000	4,000
Odchylenie standardowe	2,402	2,261	1,706	2,507	2,227	1,631
Współczynnik zmienności	48,99	56,03	51,664	53,21	62,82	44,813
Skośność	-0,633	-0,379	0,348	-0,479	0,0532	0,153
Błąd standardowy skośności	0,188	0,190	0,193	0,200	0,212	0,211
Kurtoza	-1,25	-1,653	-0,028	-1,474	-1,601	0,079
Błąd standardowy kurtozy	0,374	0,379	0,383	0,398	0,421	0,420

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania kwestionariuszowego.

3.3. Znaczenie cech demograficznych i wybranych postaw finansowych w radzeniu sobie z wstrząsami finansowymi

Analizując współzależność pomiędzy poszczególnymi strategiami radzenia sobie z wstrząsami finansowymi widzimy, że korelacje są istotne dla wszystkich trzech par odpowiedzi (por. tabela 3). Kierunek korelacji w każdym przypadku jest dodatni. Najwyższy poziom korelacji zaobserwowano dla pary odpowiedzi drugiej i trzeciej. Widać zatem, że uwzględnienie kwoty w analizie radzenia sobie z wstrząsami finansowymi znacząco zwiększa moc informacyjną analizowanych odpowiedzi.

Interpretując korelaty pomiędzy poszczególnymi pytaniami opisującymi strategię radzenia sobie z wstrząsami finansowymi a cechami demograficznymi respondentów, można dojść do kilku wniosków. Istotne korelacje obserwuje się dla dochodu (jedynie dwa pierwsze są istotne, pytanie pierwsze na poziomie 0,1), dla wykształcenia (pierwsze pytanie istotne na poziomie 0,01). Dla najważniejszego, trzeciego pytania, żadna z trzech cech demograficznych nie jest statystycznie istotna. Oznacza to, że inne cechy, głównie psychologiczne, mogą decydować o wybieranych strategiach radzenia sobie z wstrząsami finansowymi wśród gospodarstw domowych na obszarach wiejskich. Uwzględnianie w coraz większym stopniu czynników psychologicznych pozwala lepiej zrozumieć sposoby radzenia sobie przez gospodarstwa domowe z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi. Pozwala to także tworzyć narzędzia i regulacje bankowe lepiej dopasowane do sytuacji finansowej tych gospodarstw.

Tabela 3. Korelacje pomiędzy trzema strategiami radzenia sobie z wstrząsami finansowymi (korelacje R Spearmana)

Para zmiennych (jako numery)	N ważnych	R Spearman	T(N-2)	P
1 & 2	276	0,277	4,774	0,000
1 & 3	271	0,150	2,491	0,013
2 & 3	276	0,474	8,919	0,000

(*) korelacja jest istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Legenda: 1. Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 2. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 1 500 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 3. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 15 000 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania kwestionariuszowego.

Analiza korelatów strategii radzenia sobie z wstrząsami finansowymi z wybranymi postawami i skutkami wyborów finansowych częściowo uzasadnia brak istniejących współzależności z cechami ekonomicznymi i demograficznymi. Jak widać w tabeli 5, oprócz postawy względem ryzyka w pozostałych przypadkach wszystkie korelacje są istotne. Dodatkowo wszystkie z analizowanych zmiennych są statystycznie istotne z trzecim, najważniejszym w analizie pytaniem. Analizując poszczególne korelaty warto podkreślić i szerzej opisać rolę krótkowzrocności

w radzeniu sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi (korelacje istotne dla pytania drugiego i trzeciego na poziomie 0,01). Niski dochód może bowiem czynić ludzi permanentnie niecierpliwymi⁵⁴. Pisze o tym J. Elster wskazując, że: „osoby o niskich dochodach (...) mogą przewartościowywać terażniejszość względem przyszłości, co w obliczu ich sytuacji jest jak najbardziej racjonalne, jako wynik ich ubóstwa”⁵⁵. A. Sen nazywa ten stan *akrasia*, z języka starogreckiego, opisując brak wystarczająco silnej woli, aby dokonywać wyborów, które chcielibyśmy podjąć⁵⁶.

Tabela 4. Korelacje pomiędzy trzema strategiami radzenia sobie z wstrząsami finansowymi a cechami demograficznymi (korelacje R Spearmana)

Para zmiennych (strategie jako numery)	N ważnych	R Spearman	T(N-2)	P
Wykształcenie & 1	292	0,127	2,187	0,0295*
Wykształcenie & 2	289	0,099	1,696	0,090
Wykształcenie & 3	311	-0,034	-0,608	0,543
Wiek & 1	292	-0,096	-1,655	0,098
Wiek & 2	289	-0,030	-0,520	0,602
Wiek & 3	311	-0,022	-0,388	0,697
Dochód & 1	292	0,160	2,761	0,006*
Dochód & 2	289	0,164	2,822	0,005*
Dochód & 3	311	0,104	1,844	0,066

(*) korelacja jest istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Legenda: 1. Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 2. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 1 500 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 3. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 15 000 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania kwestionariuszowego.

Może to być częściowo wynikiem tego, że gospodarstwa domowe o niskich dochodach (podobnie jak osoby lepiej sytuowane, ale w znacznie większym natężeniu), ze względu na to, że posiadają dużo mniej zasobów materialnych i finansowych, są ciągle wystawiane na wszelkiego typu pokusy. Najbardziej podatne na te zmiany mogą być i są gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich. Wśród tej grupy społecznej zostały bowiem w największym stopniu rozbudzone materialne cele i aspiracje. Problem ten opisuje S. Michalska, podkreślając, że: „dążenie do posiadania i pragnienie kumulacji dóbr zaczęło być postrzegane jako coś pożądanego”⁵⁷. Istnieje zatem poważne

⁵⁴ Por. A.V. Banerjee, E. Duflo, *Poor economics...*, op. cit.

⁵⁵ J. Elster, *Sour Grapes...*, op. cit., s. 119.

⁵⁶ A. Sen, *The Idea...*, op. cit., s. 176.

⁵⁷ S. Michalska, *Strategie życiowe mieszkańców wsi w obliczu trudności zaspokojenia rozbudzonych aspiracji. Inwestycje, Konsumpcja, rezygnacja*, [w:] K. Szafraniec (red.), *Jednostkowe i społeczne zasoby wsi*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2006, s. 222.

niebezpieczeństwo, że wypełnianie luki aspiracyjnej będzie odbywało się przez utratę samokontroli, skutkującą nieodpowiedzialnym korzystaniem z usług i produktów sektora finansowego i pozafinansowego.

To niebezpieczeństwo może być jeszcze bardziej realne, jeśli weźmie się pod uwagę uwarunkowania instytucjonalne, w których wyborów finansowych dokonują gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich. W pracach poświęconych finansom gospodarstw domowych bardzo często zalicza się je do tzw. przegranych w zachodzących procesach globalizacyjnych⁵⁸. Ponadto obszary te są historycznie i instytucjonalnie „upośledzone” pod kątem niskiego poziomu wiedzy finansowej oraz płytkiego poziomu inkluzji finansowej.

Wynika to z faktu, że obszary te w dużo większym stopniu aniżeli aglomeracje miejskie charakteryzują się wysokim poziomem bezrobocia, zamieszkiwane są przez osoby o niskim poziomie wykształcenia, niskim statusie społecznym oraz niskich dochodach⁵⁹. Gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich w największym stopniu odczuły skutki tzw. szoku transformacyjnego (drastycznego spadku dochodów) w początkowych latach transformacji, co może wpływać na brak stabilności finansowej gospodarstw domowych⁶⁰. Ponadto, jak pokazuje wiele badań, gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich wciąż preferują gotówkowy sposób płatności, podkreślając rolę „kultu gotówki” wyniesionego z czasów gospodarki centralnie planowanej⁶¹.

Pozostałe korelaty (planowanie wydatków i nie spóźnianie się z opłatami za rachunki) pokazują, że dużo ważniejsze od wykształcenia czy też dochodu netto gospodarstwa domowego są umiejętności pozwalające na skuteczne zarządzanie budżetem domowym. Te podstawowe umiejętności finansowe mogą być najważniejsze w kontekście skutecznego radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi⁶².

⁵⁸ S. Flejterski, *Metodologia finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 64.

⁵⁹ Zob. S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody i wyniki*, IPiSS, Warszawa 2005; M. Jarosz (red.), *Wykluczeni...*, *op. cit.*; B. Szopa (red.), *Wokół zagadnień ubóstwa i bogactwa*, Wydawnictwo UEK, Kraków 2012.

⁶⁰ S. Golinowska (red.), *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, IPiSS, Warszawa 1996, s. 352, 354; C. Bywalec, *Konsumpcja a wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 262.

⁶¹ The World Bank, *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion*. Washington 2014, s. 42, <https://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTGLOBALFINREPORT/0,,contentMDK:23489619~pagePK:64168182~piPK:64168060~theSitePK:8816097,00.html> (dostęp: 01.12.2014). D. Maison, *Polak w świecie finansów...*, *op. cit.*; M. Goszczyńska, *Transformacja ekonomiczna w umysłach i zachowaniach Polaków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

⁶² Zob. E. Kempson, V. Perotti, K. Scott, *Measuring financial...*, *op. cit.*; R. Holzmann, F. Mulaj, V. Perotti, *Financial capability in low- and middle-income countries: measurement and evaluation*, World Bank, Washington 2013, s. XIX, <http://documents.worldbank.org/curated/en/2013/06/18054980/financial-capability-low-and-middle-income-countries-measurement-evaluation> (dostęp: 01.09.2014).

Tabela 5. Korelacje pomiędzy trzema strategiami radzenia sobie z wstrząsami finansowymi a wybranymi postawami i zachowaniami finansowymi (korelacje R Spearmana)

Para zmiennych (strategie jako numery)	N ważnych	R Spearman	T(N-2)	P
Krótkowzrocność & 1	267	0,063	1,035	0,301
Krótkowzrocność & 2	253	0,179	2,887	0,004*
Krótkowzrocność & 3	253	0,131	2,100	0,036*
Postawa względem ryzyka & 1	239	-0,103	-1,596	0,111
Postawa względem ryzyka & 2	229	-0,022	-0,336	0,736
Postawa względem ryzyka & 3	226	0,039	0,587	0,557
Planowanie wydatków & 1	311	0,099	1,759	0,0795
Planowanie wydatków & 2	292	0,255	4,507	0,000*
Planowanie wydatków & 3	289	0,152	2,606	0,009*
Nie spóźnianie się z opłatami (typowy miesiąc) & 1	291	0,236	4,131	0,000*
Nie spóźnianie się z opłatami (typowy miesiąc) & 2	273	0,339	5,941	0,000*
Nie spóźnianie się z opłatami (typowy miesiąc) & 3	271	0,255	4,341	0,000*
Nie spóźnianie się z opłatami (ostatni rok) & 1	309	0,112	1,983	0,048**
Nie spóźnianie się z opłatami (ostatni rok) & 2	292	0,324	5,840	0,000*
Nie spóźnianie się z opłatami (ostatni rok) & 3	289	0,202	3,509	0,000*

(*) korelacja jest istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

(**) korelacja jest istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie)

Legenda: 1. Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 2. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 1 500 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 3. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 15 000 zł w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania kwestionariuszowego.

Podsumowanie

Podsumowując przeprowadzone badania, można pozytywnie zweryfikować postawioną tezę badawczą. Jak pokazały wyniki badań własnych, znacząca część respondentów deklaratywnie wykazywała odpowiedzialne strategie radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi. Jednakże w przypadku analizy odpowiedzi dla wartości zbliżonych do około 10-miesięcznych dochodów netto gospodarstwa domowego zaobserwowano, jak niewystarczający jest poziom zabezpieczeń. Istotną wartością dla badanej populacji byłoby podniesienie poziomu wiedzy finansowej, gdyż osoby o wysokim jej poziomie, jak wskazują wyniki badań, dużo bardziej odpowiedzialnie zareagowałyby na nieoczekiwany wstrząs finansowy. Ponadto postawy finansowe, jak również skuteczność zarządzania budżetem domowym, w o wiele

większym stopniu decydują o skuteczności radzenia sobie z wstrząsami finansowymi aniżeli posiadanie wyższego poziomu dochodu lub wyższego wykształcenia.

Na podstawie powyższego, należy zintensyfikować dyskusję poświęconą lepszemu dopasowaniu narzędzi finansowych do gospodarstw domowych o niskim poziomie dochodów, głównie na obszarach wiejskich. Szczególnie inspirujące mogą tutaj być przeglądy i rekomendacje rozwiązań instytucjonalnych dokonane przez S. Mullainathana, A. Banerjee i E. Duflo, oraz J. Morduch'a, R. Schneider⁶³. Przykładowo, narzędziami finansowymi pozwalającymi budować oszczędności buforowe mogą być rozwiązania oparte na tzw. opcjach domyślnych (ang. *default options*)⁶⁴. W ramach tego podejścia osoby w sposób pasywny odkładają co miesiąc środki w zadeklarowanej wysokości na specjalnym rachunku. W ten sposób nie robiąc nic – w gruncie rzeczy oszczędzają⁶⁵. Skuteczność tego narzędzia finansowego może zostać wzmocniona przez utrudniony dostęp do środków finansowych, lub duże kary finansowe za ich nieplanowane wykorzystanie. Bowiern, jak wskazują przywołani powyżej autorzy, gospodarstwa domowe o niskich dochodach często w obliczu wstrząsu finansowego swojego gospodarstwa domowego, ewentualnie najbliższej rodziny, nie mają wystarczającej samokontroli, aby nie skorzystać ze środków, lub nie mają wystarczająco sensownego wytłumaczenia, aby nie przekazać tych środków najbliższej rodzinie⁶⁶. Zatem w tym przypadku poszerzający się zakres inkluzji finansowej, poprzez dostępność narzędzi finansowych może bardziej szkodzić aniżeli wspierać gospodarstwa domowe o niskich dochodach. W przypadku rozwiązań kredytowych ciekawą propozycją może być model pożyczkowy, z którego korzysta organizacja non-profit Kiva, oparty na zasadzie rozproszenia ryzyka na sieć społeczną gospodarstw o niskich dochodach. W ramach tego modelu biznesowego osoba aplikująca o pożyczkę⁶⁷ sama staje się mikropożyczkodawcą, ale również musi znaleźć osoby (między 15 a 25), które będą finansować jego zobowiązanie⁶⁸. Tego typu rozwiązania tworzą tzw. formę zobowiązania społecznego opartego na tożsamości grupowej, które często działają dużo efektywniej aniżeli tradycyjny model scoringowy⁶⁹.

Podsumowując, należy zgodzić się z J. Morduch i R. Schneider, którzy na podstawie własnych badań wskazują, że problem często nie tkwi w konstrukcji narzędzi finansowych, ale w ich słabym dopasowaniu do potrzeb finansowych gospodarstw

⁶³ S. Mullainathan, *Better choices to reduce...*, op. cit.; S. Mullainathan, *Psychology and Development...*, op. cit.; A.V. Banerjee, E. Duflo, *Poor economics...*, op. cit.; J. Morduch, R. Schneider, *The Financial...*, op. cit.

⁶⁴ R. Thaler, S. Benartzi, *Save More Tomorrow: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving*, „Journal of Political Economy” 2004, 112, 1 (2), s. 164 i n.

⁶⁵ W ramach umowy na prowadzenie rachunku bankowego, klientowi przedstawiana jest propozycja „Zaznacz jeśli nie chcesz automatycznie przelewać 3% swoich dochodów na konto oszczędnościowe” (S. Mullainathan, *Psychology and Development...*, op. cit., s. 95) zamiast standardowego podejścia z frazą „chcesz”.

⁶⁶ Zob. S. Bertrand, S. Mullainathan, E. Shafir, *A behavioral-economics...*, op. cit., s. 419 i n.

⁶⁷ RRSO tego typu pożyczki wynosi 0%.

⁶⁸ J. Morduch, R. Schneider, *The Financial Diaries. How American Families Cope in a World of Uncertainty*. Princeton University Press, Princeton i Oxford 2017, s. 143–144.

⁶⁹ G.A. Akerlof, R.E. Kranton, *Economics and Identity*, „The Quarterly Journal of Economics” 2000, 115 (3), s. 715 i n.

domowych o niskich dochodach⁷⁰. Zatem zgodnie z rekomendacjami grupy G20 należałoby w ramach procedury scoringowej większą uwagę poświęcać tzw. zdolności do spłaty (ang. *ability to repay*), nie samej zdolności kredytowej⁷¹. Zrozumienie tego, w jaki sposób gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich, szczególnie te o niskich dochodach, radzą sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi, może być tutaj znaczące⁷².

Streszczenie

Autor stawia w artykule następującą tezę badawczą: „Gospodarstwa domowe na obszarach wiejskich, szczególnie te posiadające niskie dochody, w sytuacji niestabilności finansowej polegają najczęściej na nieformalnych źródłach finansowych”. Weryfikacja postawionej tezy jest dokonana poprzez analizę strategii radzenia sobie z problemem niestabilności finansowej wśród gospodarstw domowych na obszarach wiejskich posiadających niskie dochody, w oparciu o wyniki badań własnych. Wyniki badań wskazują, że osoby zamieszkujące obszary wiejskie, peryferyjne wybierają odpowiedzialne strategie radzenia sobie z niewielkimi wstrząsami finansowymi. W przypadku większych wstrząsów większość badanych nie byłaby w stanie ich pokryć. Oznacza to, że dostęp do odpowiednich narzędzi finansowych mógłby istotnie wpłynąć na potencjał finansowy tych gospodarstw. Ponadto, najistotniejszą rolę w wyjaśnianiu sposobów radzenia sobie z wstrząsami finansowymi odgrywa nie dochód, ale poziom wiedzy i wybrane postawy finansowe.

Słowa kluczowe: Wstrząsy finansowe, stabilność finansowa, wiedza finansowa, ubóstwo, obszary wiejskie, finanse osobiste

Abstract

The main thesis of the article is “Households from rural regions, especially the low-income ones, when dealing with financial instability, use mainly informal financial resources”. The main thesis was verified by presenting results of own research concerning dealing with unexpected financial shocks among households, especially low-income ones, from rural regions of Poland. The results show that responders use mostly responsible strategies when facing with a small value financial shocks. In case of the bigger financial shocks the most of them are unable to cover the costs. It means that the access to the adequate financial products may have a great impact on the level of their financial potential. Besides that, the important factor in explaining the way people handle with financial shocks is not the level of income but the financial literacy level and selected financial attitudes.

Key words: Financial shocks, financial stability, financial literacy, poverty, rural regions, household finance

⁷⁰ J. Morduch, R. Schneider, *The Financial...*, *op. cit.*, s. 92.

⁷¹ Zob. OECD, *G20 High-Level Principles on Financial Consumer Protection*. New York 2011, <http://www.oecd.org/g20/topics/financial-sector-reform/48892010.pdf> (dostęp: 03.03.2013).

⁷² Por. J.M. Collins (red.), *A Fragile Balance: Emergency Savings and Liquid Resources for Low-Income Consumers*. Palgrave MacMillan, New York 2015.

Bibliografia

Wydawnictwa zwarte

Akerlof G.A., Shiller R.J., *Phishing for Phools: The Economics of manipulation and Deception*, Princeton University Press, New York 2015.

Banerjee A.V., Duflo E., *Poor economics*, Penguin books, London 2011.

Białowas S., *Zachowania oszczędnościowe w polskich gospodarstwach domowych. Postawy, determinanty, model*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2013.

Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion in Poland. National Survey*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2007.

Boersch-Supan A., Lusardi A., *Saving: A Cross-National Perspective*, [w:] A. Boersch-Supan (red.), *Life-Cycle Savings and Public Policy: A Cross-National Study in Six Countries*, Academic Press, New York.

Bogacka-Kisiel E. (red.), *Finanse osobiste. Zachowania, Produkty, Strategie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

Bukraba-Rylska I., *Socjologia wsi polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.

Bywalec C., *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Bywalec C., *Konsumpcja a wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.

Collins J.M. (red.), *A Fragile Balance: Emergency Savings and Liquid Resources for Low-Income Consumers*. Palgrave MacMillan, New York 2015.

Czudec A., *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.

Czudec A., *Strukturalne i Przestrzenne Uwarunkowania Rozwoju Podkarpackiego Rolnictwa*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013.

Deaton A., *Understanding Consumption*, Oxford University Press, Oxford 1992.

Drygasa M., Rosner A. (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2008.

Dubois J.-L., Rousseau S., *Reinforcing Households' Capabilities as a Way to Reduce Vulnerability and Prevent Poverty in Equitable Terms*, [w:] F. Comim, M. Qizilbash, S. Alkire (red.), *The Capability Approach: Concepts, measures and Applications*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Elster J., *Reason and Rationality*, Princeton University Press, Princeton 2009.

Elster J., *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

Elster J., *Ulysses Unbound*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

- Flejterski S., *Świadomość ekonomiczna i społeczna jako determinanta kondycji ekonomicznej gospodarstw domowych na tle badań (wtórnych i pierwotnych)*, [w:] B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008.
- Flejterski S., *Metodologia finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Golinowska S. (red.), *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, IPISS, Warszawa 1996.
- Golinowska S., Tarkowska E., Topińska I. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody i wyniki*, IPISS, Warszawa 2005.
- Goszczyńska M., *Transformacja ekonomiczna w umysłach i zachowaniach Polaków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- GUS, *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, GUS, Warszawa 2013.
- GUS, *Obszary wiejskie*, Narodowy Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2013.
- GUS, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011, zróżnicowanie wieś–miasto*, GUS, Warszawa 2013.
- GUS, *Ubóstwo w Polsce w świetle badań GUS*, GUS, Warszawa 2013.
- Harasim J. (red.), *Oszczędzanie i inwestowanie indywidualne w Polsce*, PTE, Katowice 2007.
- Iwanicz-Drozdowska M. (red.), *Edukacja i świadomość finansowa*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2011.
- Jarosz M. (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, ISN PAN, Warszawa 2008.
- Kochanowicz J., Manderka S., Marody M., *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007.
- Kochanowicz J., *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii i w historii gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992.
- Kuchciak I., Świeszczak M., Świeszczak K., Marcinkowska M., *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji silver economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Maciejasz-Świątkiewicz M., *Wykluczenie finansowe i narzędzia jego ograniczania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2013.
- Maison D., *Polak w świecie finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Markowski A., *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Michalska S., *Strategie życiowe mieszkańców wsi w obliczu trudności zaspokojenia rozbudzonych aspiracji. Inwestycje, Konsumpcja, rezygnacja*, [w:] K. Szafraniec (red.), *Jednostkowe i społeczne zasoby wsi*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2006.
- Morduch J., Schneider R., *The Financial Diaries. How American Families Cope in a World of Uncertainty*, Princeton University Press, Princeton i Oxford 2017.

- Mullainathan S., *Better choices to reduce poverty*, [w:] A.B. Banerjee, R. Benabou, D. Mookherjee (red.), *Understanding poverty*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Mullainathan S., *Psychology and Development Economics*, [w:] P. Diamond, H. Vartiainen (red.), *Behavioral Economics and its Applications*, Princeton University Press, Princeton i Oxford 2007.
- Mullainathan S., Shafir E., *Scarcity. The true cost of not having enough*, Penguin books, London 2014.
- Owsiak S., *Podstawy nauki finansów*, PWE, Warszawa 2002.
- Panek T., *Ubóstwo i nierówności społeczne. Teoria i praktyka pomiaru*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2011.
- Sen A., *Development As Freedom*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Sen A., *On ethics and economics*, Blackwell Publishing, MA Malden 1987.
- Sen A., *Rationality and freedom*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–London 2002.
- Sen A., *The Idea of Justice*, Penguin Books, London 2009.
- Sherraden M. S., *Building blocks of financial capability*, [w:] J.M. Birkenmaier, M.S. Sherraden, J.C. Curley (red.), *Financial Capability and Asset Building: Research, Education, Policy, and Practice*, Oxford University Press, New York i Oxford 2013.
- Shiller R.J., *Finance and the Good Society*, Princeton University Press, Princeton i Oxford 2012.
- Smyczek S., *Modele zachowań konsumentów na rynku usług finansowych*, AE w Katowicach, Katowice 2007.
- Smyczek S., *Nowe trendy w zachowaniach konsumentów na rynkach finansowych*, Wydawnictwo Placet, Warszawa 2013.
- Szopa B. (red.), *Wokół zagadnień ubóstwa i bogactwa*, Wydawnictwo UEK, Kraków 2012.
- Świecka B. (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008.
- Świecka B. (red.), *Współczesne problemy finansów osobistych*, Cedewu, Warszawa 2014.
- Wilkin J. (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2010.

Artykuły prasowe i okolicznościowe

- Adams W., Einav L., Levin J., *Liquidity Constraints and Imperfect Information in Subprime Lending*, „American Economic Review” 2009, 99(1).
- Akerlof G.A., Kranton R.E., *Economics and Identity*, „The Quarterly Journal of Economics” 2000, 115 (3).
- Anand P., Lea S., *The psychology and behavioural economics of poverty*, „Journal of Economic Psychology” 2011, 32.

- Arndt Ch., Voklert J., *A Capability Approach for Official German Poverty and Wealth Reports: Conceptual Background and First Empirical Results*, „IAW Diskussionspapiere” 2007, nr 27, econpapers.repec.org/RePEc:iaw:iawdip:27 (dostęp: 05.01.2016).
- Arrowsmith S., Pignal J., *Initial Findings from the 2009 Canadian Financial Capability Survey*. „Research Paper Task Force on Financial Literacy” 2010, <http://financialliteracyincanada.com> (dostęp: 01.10.2014).
- Atkinson A., Messy F.-A., *Assessing Financial Literacy in 12 Countries An OECD Pilot Exercise*, „Netspar Discussion Papers” 2011, nr 1, OECD Financial Affairs Division, Paris 2012, Netspar Discussion Paper No. 01/2011-014 (dostęp: 15.03.2015).
- Banerjee A.V., *The Two Poverities*. „Nordic Journal of Political Economy” 2000, 26(3).
- Banerjee A.V., Mullainathan S., *The Shape of Temptation: Implications for the Economic Lives of the Poor*. „NBER Working Paper” 2010, No. 15973, <http://www.nber.org/papers/w15973> (dostęp: 03.07.2014).
- Bertrand M., Mullainathan S., Shafir E., *A behavioral-economics view of poverty*, „American Economic Review” 2004, 94(2).
- Bertrand M., Mullainathan S., Shafir E., *Behavioral economics and marketing in aid of decision making among the poor*, „Journal of Public Policy & Marketing” 2006, 25.
- Beverly S.G., Sherraden M., *Institutional determinants of saving: implications for low-income households and public policy*, „Journal of Socio-Economics” 1999, 28.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenie finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, 2/2010.
- Colmar Brunton, *ANZ-Retirement Commission Financial Knowledge Survey. Research Report*. Prepared for the (New Zealand) Retirement Commission. Colmar Brunton, Auckland and Wellington 2006, <https://www.cffc.org.nz/assets/Documents/FKS-2006-Financial-Knowledge-Survey-Summary-2006.pdf> (dostęp: 03.07.2014).
- Deaton A., *Saving and Liquidity Constraints*. „Econometrica” 1991, 59.
- FSA and BSA (Financial Services Authority and Basic Skills Agency), *Adult Financial Capability Framework*, Government of the United Kingdom, London 2002, <http://www.bris.ac.uk/geography/research/pfrc/> (dostęp: 01.02.2015).
- Holzmann R., Mulaj F., Perotti V., *Financial capability in low- and middle-income countries: measurement and evaluation*, World Bank, Washington 2013, <http://documents.worldbank.org/curated/en/2013/06/18054980/financial-capability-low-and-middle-income-countries-measurement-evaluation> (dostęp: 01.09.2014).
- Kempson, E., *Framework for the Development of Financial Literacy Baseline Surveys: A First International Comparative Analysis*. „OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions” 2009, No. 1, OECD Publishing, www.oecd.org/dataoecd/4/29/45153314.pdf (dostęp: 01.12.2014).
- Kempson E., Perotti V., Scott K., *Measuring financial capability: a new instrument and results from low- and middle-income countries*, Russia Trust Fund, World Bank, New York 2013, <http://documents.worldbank.org/curated/en/391291468152086725/Main-report> (dostęp: 01.01.2014)

Kempson E., Collard S., Moore N., *Measuring Financial Capability: An Exploratory Study*, „Consumer Research Report”, nr 37, London 2005, www.pfrc.bris.ac.uk/...research/Reports/Fin-cap_baseline_results_06.pdf (dostęp: 01.01.2013).

Koźliński T., *Porównanie wyników badań ubankowienia Polaków przeprowadzonych przez NBP w 2006 i 2009 r.* Narodowy Bank Polski, Warszawa 2009, https://www.nbp.pl/.../ubankowienie_polakow.pdf (dostęp: 01.10.2014).

Koźliński T., *Zwyczaje płatnicze Polaków*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2013, http://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczaje_platnicze/zwyczaje_platnicze_Polakow.pdf (dostęp: 01.10.2014).

Lusardi A., Schneider D.L., Tufano P., *Financially fragile households: evidence and implications*, „NBER Working Paper” 2011, No. 17072, www.nber.org/papers/17072 (dostęp: 11.02.2017).

Mckay S., *Understanding Financial Capability in Canada*, „Research Paper Task Force on Financial Literacy”, 2011, <http://financialliteracyincanada.com> (dostęp: 01.10.2014).

OECD, *G20 High-Level Principles on Financial Consumer Protection*, 2011, <http://www.oecd.org/g20/topics/financial-sector-reform/48892010.pdf> (dostęp: 03.03.2013).

Rószkiewicz M., *Słowność Polaków do oszczędzania w świetle finansów behawioralnych*, „Ekonomista” 2004, (5).

Thaler R., Benartzi S., *Save More Tomorrow: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving*, „Journal of Political Economy” 2004, 112, 1 (2).

The World Bank, *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion.*, WorldBank, Washington 2014, <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTGLOBALFINREPORT/0,,contentMDK:23489619~pagePK:64168182~piPK:64168060~theSitePK:8816097,00.html> (dostęp: 01.12.2014).

Zdanowska M., *Financial capability – zdolność zarządzania finansami osobistymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2012, nr 680, „Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” nr 21, Szczecin.

Załącznik nr 1

Tabela 1. Wybrane sposoby oceny strategii radzenia sobie z nieoczekiwanymi wstrząsami finansowymi

Rodzaj badania	1. Stany Zjednoczone – <i>National Financial Capability Study</i> 2. Lusardi i in. 2011	Kanada – <i>Survey of Financial Capability</i>	Wielka Brytania – <i>Survey of Financial Capability</i>	Polska – <i>Diagnoza społeczna</i>
Pytania zadawane respondentom	1. Czy był(a) byś w stanie pokryć wydatek w wysokości 2 000 USD w ciągu 30 dni?	1. Gdy kończy się gotówka w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 2. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 500 CAD w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki? 3. Gdy pojawia się nieoczekiwany wydatek w wysokości 5 000 CAD w trakcie miesiąca, skąd bierzesz środki?	1. Gdyby Pan(i) z powodów zdrowotnych lub w skutek wypadku nie była w stanie pracować przez trzy miesiące lub dłużej, to w jaki sposób pokrył(a) by Pan(i) tę lukę dochodową? 2. W jaki sposób Pan(i) pokrył(a) najwyższy nieoczekiwany wydatek finansowy w ostatnich trzech latach? 3. W jaki sposób Pan(i) pokrył(a) najwyższe nieoczekiwane zmniejszenie dochodów w ostatnich trzech latach? 4. Gdyby w dniu jutrzejszym poziom Pana(i) dochodów obniżył się o 1/4, w jaki sposób pokrył(a) by Pan(i) tę lukę dochodową?	Jakie działania podejmuje Pana(i) gospodarstwo domowe dla zaspokojenia bieżących potrzeb? (dotyczy osób, które wskazały, że bieżący dochód nie wystarcza na zaspokojenie obecnych potrzeb).

Rodzaj badania	1. Stany Zjednoczone – <i>National Financial Capability Study</i> 2. Lusardi i in. 2011	Kanada – <i>Survey of Financial Capability</i>	Wielka Brytania – <i>Survey of Financial Capability</i>	Polska – <i>Diagnoza społeczna</i>
			5. W jaki sposób Pan(i) pokrył(a) by nieoczekiwany wydatek finansowy będący ekwiwalentem miesięcznych dochodów netto?	
Rodzaje strategii do wyboru dla respondentów	1. Jestem pewien, że był(a) bym w stanie w całości pokryć wydatek w wysokości 2 000 USD. 2. Z dużym prawdopodobieństwem był(a) bym w stanie w całości pokryć wydatek w wysokości 2 000 USD. 3. Z dużym prawdopodobieństwem nie był(a) bym w stanie w całości pokryć wydatek w wysokości 2 000 USD. 4. Jestem pewien, że nie był(a) bym w stanie w całości pokryć wydatek w wysokości 2 000 USD. 5. Nie wiem.	Dla pytania 1: Pożyczam od rodziny i przyjaciół. Korzystam z kredytu/debetu w koncie. Korzystam z oszczędności. Korzystam z ofert banków i biorę kredyt. Biorę nadgodziny i dorabiam sobie. Ograniczam wydatki. Korzystam z karty kredytowej. Sprzedaję posiadane dobra (ziemia, wyposażenie, sprzęt). Korzystam z ofert firm pożyczkowych. Trudno powiedzieć, zależy od kwoty. Nigdy nie brakuje mi gotówki. Inna:	Dla wszystkich pytań: Ograniczam wydatki. Korzystam z oszczędności. Korzystam ze środków z rachunku bieżącego. Sprzedaję posiadane dobra (ziemia, wyposażenie, sprzęt). Korzystam z karty kredytowej. Korzystam z ofert banków i biorę kredyt. Pożyczam od rodziny i przyjaciół. Biorę nadgodziny i dorabiam sobie. Korzystam z ubezpieczenia. Korzystam ze środków pomocy społecznej. Nie był(a) bym w stanie pokryć takiego wydatku. Trudno powiedzieć. Inna:	1. Wykorzystuje zgromadzone oszczędności. 2. Wyzbywa się posiadanego majątku (sprzedaje dobra rzeczowe) lub oddaje rzeczy pod zastaw (do lombardu). 3. Ogranicza bieżące potrzeby. 4. Zaciąga pożyczki, kredyty. 5. Korzysta z pomocy krewnych. 6. Korzysta z pomocy Kościoła/Caritasu. 7. Korzysta z pomocy opieki społecznej. 8. Członek gospodarstwa podejmuje dodatkową pracę. 9. Podejmuje inne działania. 10. Nie podejmuje żadnych działań.

Rodzaj badania	1. Stany Zjednoczone – <i>National Financial Capability Study</i> 2. Lusardi i in. 2011	Kanada – <i>Survey of Financial Capability</i>	Wielka Brytania – <i>Survey of Financial Capability</i>	Polska – <i>Diagnoza społeczna</i>
	6. Nie chcę udzielić odpowiedzi. Dla wszystkich poza punktem 4: Oszczędności (podzielone na 4 podkategorie). Rodzina i przyjaciele (podzielona na 2 podkategorie). Tradycyjny kredyt (podzielone na 3 podkategorie). Pożyczka w instytucji parabankowej (podzielona na 2 podkategorie). Dodatkowa praca. Sprzedaż nieruchomości (podzielona na 2 podkategorie).	Dla pytania 2 i 3: Korzystam z karty kredytowej. Pożyczam od rodziny i przyjaciół. Korzystam z kredytu/debetu w koncie. Korzystam z ofert banków i biorę kredyt. Korzystam z ofert firm pożyczkowych. Sprzedaję posiadane dobra (ziemia, wyposażenie, sprzęt). Nie był(a)bym w stanie pokryć takiego wydatku. Trudno powiedzieć. Inna:		

Źródło: opracowanie własne.